

В. В. Хогуляк,*кандидат юридичних наук, доцент, доцент
кафедри конституційного, адміністративного
і фінансового права, Чернівецький факультет
Національного університету „Одеська юридична
академія”*

РОСІЙСЬКО-НІМЕЦЬКА ШКОЛА ФІНАНСІВ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

У статті охарактеризовано становлення науки фінансового права у першій половині XIX століття. Визначено особливу роль російсько-німецької школи фінансів у подальшому формуванні та розвитку науки фінансового права.

В статті дана характеристика становлення науки фінансового права в першій половині XIX століття. Определена особая роль российской-германской школы финансов в формировании и развитии науки финансового права.

In the article the coming into being of science of financial right in the first half of XIX of century is described. The special role of Russian-German school of finances in the further forming and development of science of financial right is determined.

Ключові слова: фінансове право, наука фінансового права, фінансова наука, російсько-німецька школа фінансів.

Специфіка історичного процесу становлення науки фінансового права зумовлює необхідність у вивченні її стану та розвитку в період формування вітчизняної академічної науки першої половини XIX століття. Важливість даної проблеми пояснюється тим, що саме в цей період вітчизняна наука збагатилася першими комплексними теоретичними дослідженнями у сфері державних фінансів, а фінансово-правова проблематика почала викладатися у новостворених вітчизняних університетах у межах фінансової науки. Особливу роль у становленні фінансово-правової думки відіграли представники так званої російсько-німецької школи фінансів – іноземні вчені, запрошені до викладання у місцевих університетах, результати наукової творчості яких були симбіозом теоретичних знань, набутих у Західній Європі, та водночас продуктом існуючої в Російській імперії початку XIX століття суспільної практики. Вироблені цими вченими теоретичні положення та ідеї визначили напрями подальшого реформування фінансової системи держави та намітили перспективи вдосконалення фінансового законодавства. У цей період були сформовані передумови майбутнього інтенсивного розвитку фінансово-правової теорії і практики.

Мета даної статті – охарактеризувати особливості становлення науки фінансового права у першій половині XIX століття та визначити вплив російсько-німецької школи фінансів на її подальше формування та розвиток.

Початок XIX сторіччя в історії Російської імперії ознаменувався бурхливим розвитком юриспруденції та політичної економії в системі суспільствознавчих наук, що було зумовлено рядом зовнішніх та внутрішніх визначальних факторів. До зовнішніх факторів можна віднести ті, що під впливом Великої французької революції та в результаті наполеонівських війн у Європі скидалися з престолу правлячі династії, змінювалися державні кордони.

У сфері суспільствознавчих наук були піддані перегляду теорії активного державного регулювання економіки як феодального, так і меркантилістського типу. Дедалі більшого поширення набуває ідея свободи особистості та свободи торгівлі. Фінансову систему держави починають трактувати як самостійний організм, що мінімально залежить від волі монарха. Провісниками даних ідей були фізіократи та представники класичної політекономії, позиції яких знайшли відгос і у російській імперській науці та практиці.

Найважливішим серед внутрішніх факторів інтенсифікації суспільствознавчих наукових досліджень був злет епохи просвітництва в Росії, що пов'язаний з роками царювання Олександра I (1801–1825 рр.) На початку XIX століття у Росії набувають все більшого поширення ідеї А. Сміта. У 1802–1806 рр. російською мовою за рахунок державних коштів публікується його праця „Дослідження про природу і причини багатства народів”. Виходять друком наукові твори видатних учених Англії, Франції, Німеччини та інших країн Західної Європи [9, с. 98–99].

Результатом просвітницької діяльності стало також активне формування академічної науки, що зосереджувалася у новостворених університетах. Так, у перші роки правління Олександра I засновано цілий ряд університетів: у 1802 р. – Дерптський (Тартуський), у 1803 р. – Віленський (Вільнюський), у 1804 р. – Казанський, у 1805 р. – Харківський університет. У зв'язку з цим виникла гостра потреба у значній кількості викладачів, яка задовольнялася за рахунок запрошення іноземних, переважно німецьких, наукових діячів. За словами професора В. Лебедева, у цей період відбувається переміщення німецької науки на російський ґрунт [9, с. 102]. На початку XIX сторіччя в Росію запрошені такі видатні вчені у сфері економіки, права та фінансів, як Й. Ланг та Л. Якоб, – ординарні професори

Харківського університету, Х. Шльоцер – професор Московського університету, М. Балудянський, уродженець українського Закарпаття – професор та перший ректор Петербурзького університету, та цілий ряд інших. За своїм науковим потенціалом, глибиною та різноплановістю досліджень економічна та юридична наука в Російській імперії настільки потужно розвивалася, що це дало підстави окремим західноєвропейським ученим говорити про існування окремої течії – німецько-російської школи. На думку одного з основоположників німецького історизму В. Рошера, німецько-російська школа (до якої він зараховував, крім указаних вище вчених, також А. Шторха – члена Російської академії наук у секції політекономії, та Є. Канкріна – вченого, державного діяча, міністра фінансів у 1823–1844 рр.), за своїм теоретичним наповненням є попередницею історичної школи Німеччини [6, с. 107–108].

Першим німецьким ученим, запрошеним до викладання блоку економіко-юридичних дисциплін у Росії, був Х. Шльоцер, син відомого історика і видавця руських літописів А. Шльоцера. Він прибув до Москви після закінчення Геттінгенського університету, де в 1796 році отримав ступінь доктора права. У 1801 році Х. Шльоцер переходить викладати до Московського університету і стає першим викладачем політичної економії у званні ординарного професора. У стінах цього закладу вчений пропрацював 25 років, читаючи також курси з народного права, природного права, публічного права і дипломатії.

На замовлення куратора Московського університету Д. Муравйова, професор Х. Шльоцер у 1805 році написав наукову працю „Початкові основи державного господарства” [13], яка стала першим в історії російської науки цілісним дослідженням, присвяченим детальному та всебічному вивченню фінансів у структурі державного господарства Російської імперії. Х. Шльоцер був щирим послідовником теорії А. Сміта, що відобразилося як у структурі, так і в викладі його власної праці. У своїй роботі вчений розкриває сутність поняття фінансового господарства, характеризує склад та зміст державних доходів, палко відстоюючи при цьому потребу в існуванні державних доменів, як більш ефективних джерел доходів, ніж податки. Він виступає критиком фінансової теорії фізіократів, особливо гостро засуджуючи ідею запровадження єдиного податку на землю. Опираючись у своїх судженнях на існуючу в Російській імперії практику функціонування державно-владного механізму та фінансової системи, автор свідомо відмовляється від пошуку теоретичних узагальнень та вироблення універсальних моделей. На його думку, в економічних та державних науках абстрагування є недоцільним і шкідливим, а наукові положення, висновки і пропозиції повинні застосовуватися „лише у відповідному місці і часі”, оскільки в економіці, як і у праві, не може бути постійно придатного для практики судження [13, с. 318].

Поява наукового твору Х. Шльоцера відіграла важливу роль у становленні вітчизняної фінансової науки та стала поштовхом для подальших

фінансово-правових досліджень. Будучи першою цілісною науковою працею у сфері фінансового господарства, дана робота на довгий період стала основним керівним посібником у навчальних закладах із вивчення державного фінансового господарства. Підтвердженням цього є перевидання книги у 1821 році, яка, крім російської, була опублікована також німецькою та французькою мовами. Оскільки в роботі Х. Шльоцера містилося багато фактологічного матеріалу, за допомогою якого розкривався зміст та особливості економічної системи та державних фінансів Російської імперії, його праця слугувала основним підручником з вивчення фінансового господарства Росії у західноєвропейських, насамперед німецьких, університетах [5, с. 321].

На думку В. Рошера, свого найвищого розвитку німецько-російська школа досягла завдяки працям Генріха Фрідріха фон Шторха (у російському варіанті – Андрія Карловича Шторха), видатного економіста, академіка Петербурзької академії наук, у подальшому – її віце-президента, члена 21 академії та наукового співавторства [3, с. 75].

Необхідно відзначити, що життєвий і творчий шлях ученого та його багата наукова спадщина протягом тривалого часу не були належним чином висвітлені у вітчизняній науковій літературі. Окремі витяги з його праць були опубліковані лише через шістьдесят п’ять років після виходу їх у світ та перекладені російською мовою видатним українським економістом І. Вернадським [14]. Інтерес до постаті А. Шторха активізувався лише останніми роками, що пов’язано з публікацією біографічних статей Л. Абалкіна та Ю. Якутіна про нього [17, с. 118–127] та нинішнім передруком його фундаментальної праці „Курс політичної економії, чи Виклад начал, що зумовлюють народне благоденство. Роздуми про природу національного доходу” [15], написаної ним у 1815 році на основі лекцій, прочитаних великим князем Миколою (майбутньому царю – Миколою I) та Михайлу Павловичам. Водночас творчість А. Шторха мала великий вплив на розвиток європейської літератури. Так, у 1819 році вільний переклад даного твору німецькою мовою зі своїми примітками здійснив К. Рау. У 1823 році цю книгу перевидав французькою мовою Ж.-Б. Сей, доповнивши її власними критичними зауваженнями [17, с. 121–122]. На непересічність постаті Г. Шторха у когорті визначних мислителів світової економічної думки вказував К. Маркс, називаючи його найвидатнішим з економістів. На думку Й.-А. Шумпетера, творчості А. Шторха належить видатне місце в історії економічного аналізу [12, с. 25–26].

Не зупиняючись на біографії вченого, оскільки вона сьогодні є предметом детального дослідження сучасної, переважно російської економічної літератури [8, с. 10–48; 17, с. 118–127], вважаємо, що на особливу увагу заслуговує розробка вченим фінансової проблематики. Будучи послідовником А. Сміта, А. Шторх розглядає вчення про фінанси як невід’ємну складову політичної економії. У кожній з глав своєї праці А. Шторх намагається акцентувати увагу на соціально-економічних та фінансових проблемах Російської імперії, причому,

як відзначають дослідники його творчості, багато положень вченого не втратили своєї значущості і сьогодні. Особливо це стосується позицій щодо неприпустимості різкої майнової нерівності шляхом застосування фіскальних інструментів податкової політики; впливу митних тарифів на лібералізацію зовнішньої торгівлі, про ступінь участі держави в економічних процесах та багато інших. У праці подана значна кількість історичних довідок, коментарів та роз'яснень про гроші, банки, державну монополію на видобуток золота та срібла і торгівлю ними. Велику історичну цінність становлять представлені у книзі таблиці, у яких містяться дані про кількість і вартість випущених в обіг у XVIII столітті золотих, срібних та мідних грошей і асигнацій, а також порівняльна оцінка російських грошей і грошей іноземних держав, ціни експортних товарів та ін.

Характерною рисою „Курсу політичної економії...” А. Шторха, яка суттєво вирізняє цю працю серед інших з аналогічної тематики, є та, що метою її написання було розкриття змісту політичної економії як невід'ємної складової державознавства – комплексу наукових дисциплін, що допомагають вищим посадовим особам держави обґрунтовано і зважено розв'язувати питання забезпечення народного добробуту.

Особлива заслуга А. Шторха полягає в тому, що він перший в історії вітчизняної наукової думки представив економічну науку як цілісну систему понять і категорій, яка має свій власний предмет і метод дослідження. Як вже було зазначено вище, вітчизняні попередники А. Шторха навіть не ставили перед собою такого завдання. Можна зі впевненістю стверджувати, що саме А. Шторх першим у вітчизняній науці сформулював системний та комплексний науковий підхід до дослідження господарського та фінансового устрою країни. Не менш важливим досягненням вченого є те, що завдяки його працям російська наука була введена на передові позиції світової економічної думки. Як відзначав видатний англійський учений Д. Мак-Куллох, „крім ясного і мистецького викладання найважливіших основ народного господарства, праця А. Шторха містить цінні дослідження тих процесів і явищ, які залишалися поза увагою англійських і французьких економістів... Науковий твір А. Шторха справедливо можна поставити на перше місце серед усіх праць з політичної економії, що були привезені з континенту в Англію” [11, с. 308].

Важливу роль у становленні фінансово-правової думки Російської імперії відіграли представники німецької фінансової науки, професори політекономії Харківського університету Л. Якоб та Й. Ланг. Так, яскраву сторінку в історію вітчизняної економічної та фінансової науки вписав Людвіг Гайнріх Конрад фон Якоб (у російському варіанті – Людвіг Кондратович Якоб), якого професор В. Лебедев називав одним із найвидатніших економістів початку XIX століття [9, с. 83]. Варто підкреслити, що Л. Якоб приїхав до Харківського університету вже сформованим ученим, що мав великий авторитет у сфері економіки, права, філософії та релігії. За свої праці на філософську та релігійну тематику вчений був нагороджений найвищими нагородами від Лейденського та Гарлемського наукових товариств, а

за читання лекцій з історії та політики він отримав письмову подяку від короля Пруссії [1, с. 897].

Можна стверджувати, що, крім „російського” періоду наукової діяльності Л. Якоба, все його творче життя та кар'єра пов'язані з університетом у місті Галле. Після закінчення навчання у цьому закладі, склавши іспити та захистивши дисертацію, учений пройшов шлях від доктора філософії, екстраординарного професора, ординарного професора до ректора Галльського університету, будучи призначеним на цю посаду у 1794 році [1, с. 898]. Після закриття Галльського університету Наполеоном у 1806 році Л. Якоб переїжджає до Російської імперії і обирається професором Харківського університету на кафедрі дипломатії та політичної економії.

Л. Якоб був послідовником теорії А. Сміта та Ж.-Б. Сея. Однак у вченого було власне розуміння структури та класифікації політичної економії. Вважаємо, що беззаперечною заслугою Л. Якоба перед фінансово-правовою наукою було насамперед те, що він першим у її історії визначив та обґрунтував фінансове право як сформовану сукупність знань, що міститься за межами політичної економії та зумовлена власним предметом дослідження. При цьому він вважав науку фінансового права економічною дисципліною. Зокрема, учений розрізняв три складові економіки: політичну економію (науку про народне господарство); державну економіку або фінансове право та економічну діяльність держави або цивільне право [7, с. 24].

За своїми переконаннями Л. Якоб був одним з передових діячів у російському суспільстві і став на захист ідеї свободи у всіх її проявах, що особливо проявилось у його критиці кріпосного права. З цієї проблематики вченим було написано дві наукові праці, одна з яких („Про порівняльну вигідність кріпосного права і вільнонайманої праці”) отримала найвищу нагороду Імператорського вільного економічного товариства [1, с. 912]. Крім того, Л. Якоб написав цілий ряд підручників та навчальних посібників з природного народного права, політичної економії, фінансів, моральної філософії, логіки та інших.

Як послідовник А. Сміта, Л. Якоб у праці „Основи державних фінансів” висловлюється за чеканку монети приватними особами, за передачу пошти в оренду, надання казенного лісного господарства у приватну власність та виступає проти існування гірської реалії держави. За ці міркування вчений неодноразово піддавався гострій критиці як з боку вітчизняних, так і західноєвропейських представників економічної та фінансово-правової науки [16, с. 275–277]. Він розробив концепцію ослаблення паперово-грошових криз, яка отримала широке визнання у науці та практиці державного управління. У 1809 році Л. Якоб представив імператору Олександрові I свою працю про обіг паперових грошей, після чого був викликаний до Петербургу і призначений членом законодавчої комісії у частині фінансів. Після державної служби в урядових установах і комітетах у 1816 році Л. Якоб повернувся до рідного йому університету в Галле, де продовжив наукову діяльність на посаді професора політичних наук.

Вагомий внесок у становлення фінансової науки в Харківському університеті та у Російській імперії в цілому зробив Й. Ланг. Потрібно відзначити, що

Й. Ланг став викладачем Харківського університету швидше за Л. Якоба. У 1803 році він отримав посаду ад'юнкта у відділі філософії та математики, після чого був переведений на кафедру політичної економії [4, с. 63–65]. Саме у Харківському університеті Й. Ланг відбувся як учений і викладач. Так, у 1810 році йому присвоюється звання екстраординарного, а у 1812 році – ординарного професора політекономії. У Харкові написані всі наукові твори вченого на економічну й фінансову проблематику: „Про найвищий принцип політичної економії” (1810 р.), „Про вивчення юридичних і політичних наук” (1810 р.), „Принципи економіки” (1813 р.), „Що є гроші?” (1815 р.). Усі ці праці були виконані німецькою мовою, крім дисертації, яка написана латиною [10, с. 267].

На відміну від Л. Якоба та інших представників німецько-російської школи, Й. Ланг був послідовником учення фізіократів, яке активно популяризував у вітчизняній науці. Уже у своїй першій роботі вчений розробляє трисекторну модель народного господарства. Однак, на відміну від Ф. Кене, він поділяє економіку на сільськогосподарський, промисловий і грошово-фінансовий сектори. Заслуговує на увагу трактування Й. Лангом грошового сектора економіки, до якого, крім інститутів фінансової системи, він відносить також функціонування органів державної влади, видатки на утримання двору монарха та інші. Найбільш повної, завершеної форми дана ідея набула у праці „Що є гроші?”, у якій дана глибока характеристика економічної та правової природи грошей та грошового обігу [16, с. 272]. Як відзначено сучасними дослідниками, у своїх працях про правову природу грошей Й. Ланг далеко випередив свій час, висунувши ряд ідей, що отримали завершальне втілення лише у другій половині ХХ сторіччя [2, с. 64].

До представників російсько-німецької школи фінансів, які вплинули на становлення науки фінансового права, потрібно віднести також Г. Бернарді, який за працю у сфері політекономії та фінансів був нагороджений премією Російської академії наук; К. Уокера, що здійснив глибокий аналіз фінансового законодавства Росії; О. Брікнера – видатного дослідника у сфері історії російських фінансів. Особливо виділимо працю останнього: „Мідні гроші у Росії 1656–1663. Грошові знаки у Швеції 1716–1719”, яка протягом понад сто років залишалася єдиним теоретичним дослідженням у вітчизняній науці з даної проблематики [9, с. 105].

Таким чином, характеризуючи вплив російсько-німецької школи на становлення науки фінансового права, відзначимо, що беззаперечною заслугою її представників є насамперед формування вітчизняної академічної фінансової науки. Саме у працях Х. Шльоцера, А. Шторха, Л. Якоба та інших видатних учених фінансова система Російської імперії вперше розглядається як цілісний об'єкт. У цих роботах закладені підвалини теорії фінансової науки як системи взаємопов'язаних понять і категорій. Про значення наукового надбання російсько-німецької школи свідчить також той факт, що вказані вище праці її представників слугували основними та незмінними навчальними посібниками при вивченні системи державних фінансів протягом більше ніж півсторіччя, не втративши власної теоретичної значущості і в майбутньому.

Список використаної літератури

1. Abašnik Volodymyr O. Ludwig Heinrich von Jakob (1759–1827), ein Hallescher Professor in Charkov und Sankt Petersburg, in: Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Günter Mühlhölfer... Personenregister der Bände 1–7, hg. von Erich Donnert, Köln, Weimar, Wien 2008 – S. 895–927.
2. Uebe Gotz. Joseph Lang aus Freiburg. Eine Kreislauftheorie von 1807. Zwischen Quesney und Marx // Jahrbucher für Nationalökonomie und Statistik. – 1990. – № 1. – S. 62–78.
3. Абалкин Л. И. Андрей Шторх и современность / Л. И. Абалкин // Российский экономический журнал. – 2010. – № 6. – С. 75–80.
4. Багалей Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования / Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. – Х., 1906. – 360 с.
5. Библиографический словарь профессоров и преподавателей Московского университета. – М., 1855. – Т. 2. – 696 с.
6. Історія економічних вчень : навч. посіб. / [за ред. В. В. Кириленка]. – Тернопіль : Економічна думка, 2007. – 233 с.
7. Коропецький І. С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука / Коропецький І. С. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.
8. Круглый стол „Экономический рост России”, посвященный презентации книги А. К. Шторха „Курс политической экономии”, 09.04.2008 г. // Научные труды Вольного экономического общества России. – М., 2008. – № 3. – С. 10–48.
9. Лебедев В. А. Финансовое право : [учеб.] / Лебедев В. А. – М. : Статут, 2000. – Т. 2. – 461 с. – (Серия „Золотые страницы российского финансового права России”).
10. Покидченко М. Г. Йозеф Ланг – новое имя в истории российской науки / М. Г. Покидченко // Вестник Российской академии наук. – 1994. – Т. 64. – № 3. – С. 267–270.
11. Скворцов А. И. Основания политической экономии / Скворцов А. И. – СПб. : Типография И. Гольдберга, 1898. – 432 с.
12. Худокормов А. Г. Выступление за круглым столом „Экономический рост России”, посвященном презентации книги А. К. Шторха „Курс политической экономии”, 09.04.2008 г. / А. Г. Худокормов // Научные труды Вольного экономического общества России. – М., 2008. – № 3. – С. 25–26.
13. Шлѐцер Х. Начальные основания государственного хозяйства, или науки о народном богатстве : в 2 т. / Х. Шлѐцер. – М., 1805–1806.
14. Шторх Г. Курс политической экономии или Изложение начал обуславливающих народное благоденствие / Шторх Г. ; [перевод с франц.] ; под ред. И. В. Вернадского. – СПб., 1881. – Т. 1. – 336 с.
15. Шторх Г. Курс политической экономии или Изложение начал, обуславливающих народное благоденствие. Размышление о природе национального дохода / Шторх Г. – Издательский дом „Экономическая газета”, 2008. – 1120 с.
16. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Т. 1 : История факультета / [под ред. М. П. Чубинского, Д. И. Багалей]. – Х. : Печатное дело, 1908. – 309 с.
17. Якутин Ю. В. А. К. Шторх – первый российский академик в области политэкономии и статистики / Ю. В. Якутин // Вопросы экономики. – 2008. – № 6. – С. 118–127.

Стаття надійшла до редакції 07.09.2012 р.